

Katona Imre

Hableányok a Tiszában

(Népi és személyes emlékek)

Szülővárosomban, Csongrádon, gyermekkoromban még meséltek a Tiszában úszkáló hableányokról (sellőkről), kiknek kibontott, hosszú hajuk és deréktől lefelé haltestük volt, de legtöbben már nem hittek létezésükben. Az ún. *putrisi* (külvárosi) cigányok még folklór szinten éltek, s így komolyan vették létüket. Tréfás kedvű tiszai emberek ráértükben vissza is éltek hiszékenységükkel, e városszéli negyedben nagy hangon kiabálni kezdték: – *A halászok kifogtak egy hableányt a Tiszából, a gátról mindenki megláthatja!*... Kisvártatva kíváncsi tömeg lepte el a gátat, mely hosszas várakozás után csalódottan oszlott szét. A „kikiáltók” addigra már sehol nem voltak.

Régebben sok tiszai ember is hitt e csábos szépségű hableányokban, sőt más ember- és természetfölötti lényekben is, ám ezek többsége nem volt tetszetős külsejű, nem is csábította, hanem riogatta a halászokat, hajósokat és fürdőzőket, esetleg el is ragadott belőlük. *Tápén* pl. azt mesélték, hogy a víz alatti palotájában lakó *Süvöltő* nyugalmát a csapkodás és a kövel való dobálódzás szerfelett zavarja, és a csendhaborítókot leviszi a víz alá. Dühös hangja a visító malacéhoz hasonlított, erről kapta a nevét is. A *Szörös Büfögő* olyan torz alak volt, aki váratlanul kiugrott a vízből, és elkergette az útjába kerülőket, ennek is valamilyen állatokéhoz hasonló hangja volt. A *Vizi Ördög* nem mutatkozott, néha megkötötte a csónakokat, és szétszaggatta a hálókat. Az ún. *Meredt Testű* viszont váratlanul beugrott a csónakba, ott halottként elterült. Ha segítő szándékkal, gyanútlanul hozzányúltak, a csónakot elsüllyesztette, egyébként egy idő után kiugrott és eltűnt. A *Szeged* környékén „ismert” tetszhalott nem ugrott be a csónakba, hanem meredt testtel lebegett a víz színén, ha azonban vízbe fúltnak vélve beemelték a csónakba, azt elsüllyesztette, és a halászokat is magával ragadta. Az *algyői* ún. *Veres Sipkás* (más néven *Fekete Gyerek*) meglepedett annyival, hogy hirtelen beugrott a csónakba, rávigyorgott a meglepett halászokra, majd nagy nevetve vízbe vetette magát.

A Tiszával kapcsolatos egyéb hiedelmek és tilalmak elég változatosak. A legtöbb vízen járó ember tiltotta pl. a kövel, kavicssal való dobálást, mely elriasztja a halakat. *Csongrádon* nem is ez volt a parton tartózkodó fiúk legfőbb szórakozása, hanem a versenyszerű ún. *szűrés*: lapos kövel vagy kavicssal igyekeztek elérni, hogy a víztükör felett behajított kődarab minél többet szökdecseljen, és a többiénél távolabb sülyedjen el. Az győzött, akinek kavicsa legtöbbet szökelt. E vetélkedést a komoly felnőttek is elnézték, a vízbe köpködni azonban nem volt szabad, és a vízre ereszkedő halászoknak nem volt tanácsos káromkodni.

A szegediek régi, nehezen értelmezhető ún. *tabu* (tilalmi szabály) emlékét őrizték meg: az *örvény* szót lehetőleg ki sem ejtették, nehogy a valóságban is felidézzék, hanem *Szent Pétőr vize* ún. megkerülő kifejezést használtak helyette abban a hitben, hogy e halászból lett szent eloszlatja az örvényeket. A Tisza viszonylagos sekélyisége miatt völgyében nem is volt annyira veszélyes az örvény, de ha valakit elkapott, megpörgetett és lefelé vitt, rá kellett hagyni, és feneket érve erejét kiadta, erős rúgással könnyedén felszínre lehetett bukkanni. (E tanítást én is megfogadtam, és baj nélkül „meg is úsztam” egy jókora örvényt.) Lehet, hogy a *Szent Pétőr vize* kifejezés mögött egy kereszténység előtti ún. *fonák* (rosszul sikerült) teremtésmonda lappang: az alkotásba belefáradt Teremtő egyik segítőtársának megengedte, hogy folyót hívjon létre. Az ügyetlen „segéd” azonban az egészet elrontotta, mert a folyó egyik fele lefelé, a másik pedig felfelé folydogált, s így középütt állandó volt az örvénylés. Alig lehetett rajta javítani.

A Tiszának „saját” teremtésmondája is van, mely más népek körében nem ismert. Un. alsó szakasz jellegű folyónk valaha feltűnően kanyargós volt, ezt magyarázza a következő eredetmonda: a teremtéskor már minden folyónak volt medre, csak a Tiszáé hiányzott. A Teremtő (esetleg Szent Péter vagy egy angyal) éhes szamarát fogta az aranyeke elé, s barázdát szántottak. A csacsi azonban folyton jobbra-balra kapkodott, minden ehető kórót felfalt, közben az ekét is rángatta, ezért lett olyan kanyargós az ősi Tisza medre. (Mivel kubikosaink száznál is több kanyart vágtak át, érthető, hogy ez az eredetmonda is feledésbe merült.)

Ezek az eredetmondák magyarázni próbálták a Tiszával kapcsolatos természeti adottságokat, a különféle ijesztők és tilalmak pedig egyszerűen óvták a vizenjárókat, másrészt pedig igyekeztek távol tartani a tapasztalatlan látogatókat; balesetekkel kapcsolatos élmények lappanganak mögöttük. Az sem volt jó azonban, ha aggódó anyák olyan túlzásba vitték a tiltásokat, hogy nemcsak fürödni, de még a Tisza közelébe sem engedték gyermekeiket, mert a legtöbb tragédia épp e tapasztalatlan fiúkkal történt. Én pl. már tíz éves koromban átúsztam a Tiszán, igaz, ezt apám egyik barátja ellenőrizte, és „jelentette”. Úszómesterek híján mi gyerekek egymást tanítottuk, mégpedig elég módszeresen: előbb sekély vízben pancsolunk, majd azt gyakoroltuk, hogy ki mennyi ideig tud a víz alatt maradni. Partközelen, nyakig érő vízben következett az ún. *kutyázás*, amikor két kezünkkel magunk előtt csapkodtuk a vizet, és lábunkkal nagyokat rugdaltunk. Ha sikerült a vízben fennmaradni, következett a kinyújtott karokkal történő ún. *őlezés* (sprint) vagy *tempózás* (mellúszás). Ha a karok, lábak munkáját és a lélegzetvételt is sikerült összehangolni, megtanultunk hátton úszni és a vízbe magasabb helyről *fejést* ugrani. Természetesen állandóan versenyeztünk, mi gyakorlottabbak és merészebbek beúszunk a gőzhajók közvetlen közelébe, hogy a lapátkerekek által vert hullámokon himbálózhatunk. (A hajósok hiába is igyekeztek elzavarni bennünket.) A hajóhid felett egymáshoz kötözve partközelen sorakoztak az ún. *lápok*, vagyis tutajok; hely volt ez a bukácsolásra, napozásra, beszélgetésre. Csak arra kellett vigyáznunk, hogy a tutaj oldala felől ugorjunk fel, mert a végénél alája sodort volna a víz bennünket. (Néhány virtuskodó életével fizetett könnyelműsködéséért.) A figyelmesebbek arra is vigyáztak, hogy ne felhevült testtel vessék be magukat a vízbe, előtte megmártóztak.

Nem minden tutaj kötött ki Csongrádnál, hanem méltóságteljes lassúsággal délebbre tartott. Nyáron a vízbe vetettük magunkat, a tutaj közelébe úsztunk, és ha gazdájuk megengedte, fel is kapaszkodtunk, ezen napozva „hajókáztunk” egy darabon, aztán kiúszunk a partra, és visszagyalogoltunk a strandra. Azt mesélték, hogy ezek a tutajosok olcsó, apró ún. *lapos almákat* és egyéb terményeket is árusítottak a parti lakosoknak, de én ezt nem láttam, és a csongrádiaknak a bőségben termő szőlő és gyümölcs mellett nem is nagyon volt erre szükségük. Ősszel és tavasszal viszont a gát tetején kiáltozva bosszantottuk ezeket a tutajosokat: – Oláj, hú! Kőil-padusa (kukoricakenyér)? Némelyik tutajos fenyegetően elindult felénk, mire mi „hősiesen” elszaladtunk.

Csongrádon külön látványosságnak számított, amikor a felső kanyarban feltűnt egy gőzhajó, vagy tutaj, és erre nagy kiáltozás, csikorgás közepette szétbontották a hajóhidat. A gőzhajó még csak tudott előre fűtytteni, fékezni, és elég keskeny is volt, de a tutaj mindkét részről komoly veszélyt jelenthetett: izzadásig eveztek, kormányoztak a tutajosok, mire a kinyitott híd pontonjai között átértek. Utána nagyot pihentek, és mi is ezen a pihentető folyószakaszon kéredezkedtünk fel.

Életemben csak egyszer láttam, hogy egy terhelt fahajót lóval vontattak felfelé, árral szemben, mégpedig a várossal átellenes bal parton. Jóval előtte baltás emberek jelentek meg, kik lecsapkodták a nagyobb ágakat, melyekben a hajókötél fennakadt volna, bennünket pedig erélyesen és hangosan figyelmeztettek, hogy húzódjunk el kint a parton a kötél, bent a vízben pedig a hajó elől. Emlékszem, volt olyan vakmerő, aki a kötél útjában maradt, át akarván ugrani, felbukott és orra esett; nagy derűtség kísérte a sikertelen mutatványt. Az inuk szakadtáig erőlködő, izzadt lovakat hangos kiáltozással és ostorcsapkodással „biztatták”. (Nem egészen véletlenül írtam meg később – többek között – a kubikosok és a hajósok néprajzát.)

Bármilyen különös, de „megszoktuk” és tudomásul is vettük az áradásokat. Amikor a Tisza még nem lépett ki a medréről, lent figyeltük a víz térhódítását, amint lassan, de feltartóztathatatlanul nyomult be a kisebb-nagyobb mélyedésekbe. A tetőzés már nem volt ilyen „békés”: néztük, hogyan *lobozza* (hullámozgatja) a víz a *katrét* (uszadékfát), ezek közül egyiket-másikat igyekeztek kifogni, hogy megszártva tüzelőnek használják. (A tiszai áradást, közelebbről a *Bukros-pusztá* elárasztását utolérhetetlen szemléletességgel írta meg a csongrádi *Kádár Lajos* Kolomp szőlő a ködből című regényében.) Mi gyerekek zavartalanul játszottunk a megáradt Tisza gátján, vagy annak tövében, míg fel nem fakadt a víz. Egyszer is valamelyikünk akkorát rúgott a labdába, hogy az belepottyant a Tiszába. Olyan magasan állott a víz, hogy a gát *koronájáról* (tetejéről) bottal elérjük, és ki is piszkáltuk labdáinkat, mert az akkoriban nagy kincseknek számított. Egyszer azonban olyan komolyra fordult a dolog, hogy a Tisza áradását óráról órára figyelték, bennünket a gátközelből elzavartak, és nemcsak a partközelen, hanem a távolabb lakók is valóságos búcsújárást rendezve néztek, érdeklődtek. Mivel a mi utcánk épp a Tiszára rúgott, apám kiadta az utasítást, hogy tűzhelyet és fekvőhelyeket vigyünk fel a kb. másfél méter magas téglalábakon álló kukoricagóréba, hogy gátszakadás esetén a helyzetet ott átvészelhessük. Erre szerencsére nem került sor, de arra még emlékszem, hogy a város alatt veszteglő hajók olyan magasan voltak, mint a házak teteje, és be- és ki lehetett lépni a gát tetejére fektetett pallók segítségével. (A kis- és nagyvíz közötti különbség elérheti a 7-9 métert is.) Az újabb időkben már végig az árvízzel fenyegetett város mellett a villanyvezeték biztosítja az éjjel-nappali világítást, és órjاراتok küldik el a kíváncsi felnőtteket, játékos kedvű gyerekeket.

„Szárz” időben is legfőbb játékkerünk volt a Tisza ártere, gátja, partja. Sűrűn látogattuk mindkét oldalon az ártéri erdőket, bújócskáztunk, madárfészkeket kerestünk. A két háború között a város melletti ártéren tartották az iskolai majálisokat. Cserkészként ún. számháborúkat vívtunk a sűrűbb erdőkben, és amíg egy jeles ár el nem sodorta a gimnázium csónakházát, tavasszal egyik-másik tornaórán a Tiszán való evezést gyakoroltuk. Egyébként több ismerős családnak is volt csónaka, így a vízben vívtuk a csatákat: felborogattuk egymás csónakját, utána nem győztük összeszedni a gyorsan eliramló evezőket és az elsüllyedt üléseket. A károkért nem kaptunk dicséretet. Én csak a Holt-Tiszán juthattam csónakhoz, nagybátyám néha kölcsönadta; boldogan üldöztük vele, ill. benne a vöcsköket, de azok oly gyorsan és messzire elúsztak a víz alatt, hogy hamarosan felhagytunk üldözésükkel, inkább fürdőtünk. Egyszer majdnem megjártam, szerettem volna megtudni a Holt-Tisza mélységét, és a vágóhid alatt a víz alá buktam, még evezővel is toltam magam lefelé, amikor a mélyben átszakadt a dobhártyám. Napokig tartott, mire kitisztult, egyébként a fülbe jutott vizet fél lábon való ugrálással néhány perc alatt ki lehetett zötyögtetni.

Felszerelés és engedély híján csak keveset *picéztünk* (pecáztunk), elsősorban a kevésbé ellenőrzött Holt-Tiszát kerestük fel, ahol az orvhorgászok is próbálkoztak. Emlékszem, nadragulya mérgébe áztattak kenyérbelet, s e piros csalit szinte minden percben bekapta egy-egy buta halacska; a legkisebbeket visszahajigálták a vízbe. 1944-45-ben pedig kézigránátból kivett gyutaccsal halásztak; a víz alatti robbantás kipukkasztotta a halak hólyagját, csongrádi szóval: *pukkantyúját*, és így a felszínre kerültek. Szép látvány volt viszont a halászat, és egyszer azt is láttam, milyen módszerrel rákásznak a Holt-Tiszán: csendesebb partszakaszok mentén egymástól néhány méter távolságra félgömb alakú drótkosarakat süllyesztettek valamivel a víz alá, fent parafa lebegett, bennük középpüti csali volt, melynek kedvéért a rák bemászott, de ki már nem tudott kecmeregni.

Amikor magunk között, szigorú felnőttektől kissé távolabb fürödhettünk, ki nem fogytunk az ötletekből, játékokból és egymás ugratásából. A figyelmetlen társakat lefröcskölték, sárral bekenték, homokban meghempergették, bent pedig váratlanul víz alá nyomták és kinevették, ha akaratlanul is „jót” ivott. Akit meg akartak szégyeníteni, lerántották róla a fürdőnadrágot, ezt persze bosszús kergetés követte. Nyár vége felé megkérdezték: – *Kérsz görögdinnyét?* Igenlő válasz esetén – némi távolságban – víz alól meztelen feneküket felmutatva ugratták be a gyanútlan várakozót.

Maga a Tisza-gát különleges élményt nyújtott: szedtük a bogarakat, pókokat, az utóbbiakkal szabályos viadalokat rendeztünk. A fűvön kergetőztünk, bukfenceztünk és főként labdázunk. Helyi lelemény lehetett a város alatti Tisza-gát felőli meredek, betonozott, téglával kirakott oldalán a fogócskázás: az volt az igazi virtus, ha mezítláb le-föl szaladgálva kergetőztünk és volt, aki a tövétől a koronáig kapaszkodás nélkül fel tudott szaladni. (Nem emlékszem, hogy a tiszai gyerekek között egyetlen elhízott is lett volna.) A behavazott Tisza-gátról ereszkedve szánkázunk, közben a hógolyózás, hembergés, egymás hóval való tömködése el nem maradhatott. Átázott cipőben, ruhában kerültünk haza.

Csendben figyeltük a téli jégzajlást: a szabálytalan táblák egy-egy kanyarban egymáshoz súrlódva üveges-ezüstös hangokat hallattak. Ha elérjük, köveket dobáltunk a jégtáblák tetejére. Ha pedig nagyon ritkán beállt a Tisza, kijelölt helyen átjártunk a várossal átellenes partra. *Csuszongálni* (csúszkálni), nem nagyon engedtek bennünket, ezért ekkor is inkább átvonultunk a Holt-Tiszára, és annak jegén hárman-négyen mélyre bementünk, csúszkáltunk, ugráltunk, de ha megreccsent a jég, ahányan voltunk, annyi felé szaladtunk. A téli Tisza azonban nem volt olyan veszélyes, mint a nyári, és jégtorlasz sem keletkezett soha rajta, mint nem egyszer a Dunán. Igaz, mi is inkább a kisebb, befagyott tócsákon csúszkáltunk, patkós bakancssal sarkaltunk, vagyis oldalát tartva a lábbelit, félköríveket karcoltunk a jég tetején. Lehetett csúszkálni állva, guggolva, egyedül vagy párban, stb. (A korcsolyapálya a város szélén volt, és nem soknak volt felszerelése.)

Főként a Tisza nyújtotta a természeti ismereteket is, én például ott láttam először *esőzsákot* (tornádót) és négy évenként felejthetetlen *Tisza-virágzást*, mely életem eddigi legszebb, legnagyobb természeti élménye. Tisztább helyeken még inni is mertünk a folyóból; nem emlékszem, hogy valakinek baja esett volna. A múlt században – mesélték – a belváros alatt még ún. *merigetők* voltak kikötve, ezekről merítgették meg a korsókat, otthon a *vízpadra* téve megvárták, amíg a lebegő, finom iszap leülepszik, és aztán ittak a vízből. (Járványok idején ez nagyon veszélyesnek bizonyult, végleg el is tiltották.) A part mentiek szinte vakon bíztak a víz tisztító erejében, a közelben lakók például nem földelték el elhullott jószágaikat, hanem az éj leple alatt beledobták a Tiszába. Ez lett a sorsuk a „felesleges” kutyakölyköknek is, a felhevült lovakat gyakran megjáratták a partközeli sekély vízben. (Helyi ballada szól a lófürdetés közben vízbe fulladt csongrádi, Zsinór utcai legényről.) Valaha mostak is a Tiszában, igaz, már csak régi stílusú balladák emlegetik, hogy a leány: – *Elment a Tiszába zsebkendőket mosni...;* vagy: – *Elment ő, elment a Tiszára mosni...*

A kék Dunával ellentétben a *szőke* Tiszának soha nem volt tiszta, átlátszó a vize, annyi finom, lebegő iszapot szállított. Áradáskor egyenesen zavarossá vált, ezzel indít a csongrádi *Bogár Imre* balladája is: – *Zavaros a Tisza...*, de ugyanez szerelmi dalokban is előfordul ellentét formájában: – *Zavaros a Tisza, nincs tisztogatója; Bánatos a szívem, nincs vigasztalója...*

Kedves folyónk azonban csak a legújabb korban lett igazán népszerű, mert a régi *virágénekek* még nem nagyon emlegetik, sőt a

régi stílusú balladákban is a *Duna* szerepel gyakrabban (6 típusban), az újabbakban viszont már a *Tisza* (14 típusban); különösen a betyárballadák emlegetik. A népdalok esetében valamivel kiegyenlítettebb a két folyó előfordulása aránya: az átnézett csaknem 4000 lírai szövegben a *Duna* 34, a *Tisza* pedig 40 ízben fordul elő, a népies műdalok, az ún. magyar nóták viszont szinte már csak a Tiszát emlegetik. A Tisza nemcsak lírai dalokban szerepel, hanem 16-féle más verses műfajban is, igaz, elsősorban a szerelmi dalok emlegetik, mint pl. ezek is: – *Tisza mellett lovagolni nem merek...*; – *Tisza partján jegenyefa virágzik...*; – *Tisza partján nem jó mélyen aludni...*; – *Tisza szélén elaludtam*; – *Tisza szélén egy nagy nyárfa tövében...? – Átalmennék én a Tiszán ladikon...*; – *Márványkőből, márványkőből van a Tisza fenéke...*, stb. stb. A szerelmieken kívül emlegetik Tiszánkat a pásztor- és betyárdalok, rabénekek, de legkevésbé a halászdalok, mert nagyon kevés van belőlük. Igazán meglepő egy lelkes 48-as dalban való előfordulása, melyet érdemes idézni:

*Tisza szélén van egy dëszkacsárda,
Abba táncol Kossuth katonája,
Jaj, de szépen pöng a sarkantyúja!
Bús szívemnek mögvidámítója.*
(Szajón, Torontál m., Kálmány Lajos gyűjt.)

Az csak természetes, hogy a Tisza nem hiányozhat a (helyi) gyermekfolklórból, erre elegendő egy hajnövesztő varázsmondókát idézni:

*... Az én hajam hosszú legyen, mint a Tisza hossza!
Még annál is hosszabb, mint a Duna hossza!...*

Ami a prózát illeti, a *Duna* 19 szólásban fordul elő, igaz, ebből kettő a *Tiszával* párban említi, folyónk viszont csak 14 (az előbbi kettőt is hozzá számítva: 16) mondásban szerepel; van két – névcseré lévén – közös szólás is: 1) Dunát (Tiszát) lehetne vele rekeszteni; 2) Sok víz lefolyik addig a Dunán (Tiszán). Van még egy közösnek vehető szólásféle is, melyet én megtörtént eseményként hallottam, és el is hittem, holott eredetileg a lehetetlenséget akarták vele kifejezni: – *Higgyed, bolond, ég a Duna! – Hidd el, bolond, ég a Tisza, szalmával locsolják!* Én ez utóbbit előtag nélkül hallottam, és hihető történetet társítottak hozzá: egy nagyréti gazda szalmával megrakott kocsival hajtott rá a hajóhidra, amikor a pipájából kipattant szikrától a rakomány lángra kapott. Vasvillával a Tiszába dobálta előbb az égő, majd a többi szalmát is, s így megmenekült.

Ha szólásaink valamivel többször emlegetik is a Dunát, véletlenül sem mondanak róla olyan szívmengetőt, mint folyónkról: – *Ki a Tisza vizét issza, vágyik annak szíve vissza*; vagy még szebben: – *Lassan foly a Tisza, boldog, aki issza*. Ezt napjainkban már nem lehetne elmondani.

A németeknek a *Rajna*, nekünk pedig a *Tisza a sorsfolyónk*. Több ezer éves nevét az itt talált szlávoktól vették át a honfoglalók. Neve „rímel” a Kárpát medence nagyobb folyóival, együtt is szerepelnek egy átokban: – *Duna, Tisza, Dráva, Száva, Törjön ki a kezéd (lábad) szára!* Tiszánk az Alföld fő folyója, balról befogadja a közös eredetű, egymással szintén rímelő Szamos, Körös, Maros „triászt”. A Tisza a Dunával szembeesítve valóságos nemzeti értékmentő, miként például a – *Tiszán innen, Dunán túl...* kezdetű népies műdalunk is megfogalmazza. Az Alföld tengelyében kanyargó folyónk egyúttal központi tájékozódásul is szolgál: élő tájnév is volt, például a *Tiszáninnen, Tiszántúl*, továbbá a *Tisza-mente*, a négy (szatmári, beregi, szabolcsi, ungi) *Tiszahát*, stb. A korábbi *Tisza-zugot* utóbb a *Körös-zug* elnevezés váltotta fel.

Nincs terünk arra, hogy a Tisza által „ihletett” irodalmi alkotásokat is bemutassuk, csak utalunk *Petőfi* és *Czuczor* közismert versére, az utóbbi különben népdallá vált (*Kalapom a Tiszán úszkál...*); ez az ihletettség máig, a „fehér inges” Tisza-versekig hat. Egyszer majd külön is érdemes lenne foglalkozni a – *Temető a Tisza, mikor kivirágzik...* típusú új, népies műdalainkkal.

Nekünk, alföldieknek – *Balázs Bélával* szólva – a szívünkön folyik át a Tisza, és most nagyon fáj... Bizonyára fönn az égen is van egy párja folyónknak, mint az ókori egyiptomiaknak volt a mennyei Nílus, és a mi őseink is ott sétálnak az égi Tisza partján, mely kék és tiszta, nem árad, nem is szennyeződik; nemcsak fürödni lehet benne, hanem inni is belőle; ez az égi Tisza-víz azonban nem feledést, hanem *emlékezést* nyújt.